

הערה על יצירותיו של ילדים – שלוש הערות על אפלטון וחז"ל

ישראל רוזנסון

בדברים שייאמרו להלן תיערך השוואה מסוימת בין הגותו של אפלטון ומחשבת חז"ל. לצורך זה אני מבקש להפנות את תשומת לב הקורא לדיאלוג האפלטוני הנודע 'מנון'¹; שבו באה לידי ביטוי השקפה פילוסופית-חינוכית שיש בה כדי לאתגר את מחנכי הדורות. אכן, יצא שמעו של 'מנון', וגם אם על-פי רוב מסקנותיו הישירות אינן נתפסות כרלוונטיות לשיח החינוכי השוטף,² עצם העיסוק בו מהווה כלי רב-חשיבות לבירור עמדות עקרוניות בסוגיית 'החינוך לחינוך'.

השתדלתי להתמקד במאמר קצר זה בעצם ההשוואה; כדי להבהיר מושגים ועמדות, במיוחד אלו הקשורים באפלטון ובמנון, הרחבתי מאוד בהערות השוליים, ולא נותר לי אלא לבקש את סליחת הקורא.

1. הציטוטים לקוחים מהמהדורה העברית של יוסף ג' ליבס (כתבי אפלטון, 1979), מספרי העמודים בסוגריים בגוף הטקסט. מנון והפרדוקס הקרוי על שמו מאופיין כך: "Meno has always been considered as one of the least gifted and co-operative character in Plato's dialogues. Commentators have disdained him generally, but their greater disdain is reserved for the argument he introduce to the effect that learning is impossible ... Shorty, who had no the patience for the view expressed in the paradox itself, referred to it disparagingly as this eristic and lazy argument" (נחמאס, 1994, עמ' 221).

2. לא כאן המקום לדון אם יש בו בכלל מסקנות ישירות! לפי מה שמשתמע מדברי אפלטון במנון, החינוך אינו מבוסס רק על חתירה לאיזושהי 'סגולה טובה' (להלן) מקובלת בחברה, אלא לבירור מתמיד מה טיבה של אותה סגולה. אל לנו לשכוח כי בסופו של דבר, במנון ובדיאלוגים נוספים מתווכח אפלטון עם הסופיסטים: "לפי טענתו של אפלטון אין הסופיסטים מלמדים את ההמון אלא אותן סברות ואמונות שמקובלות על ההמון ממילא, אלא שהם מתיימרים לתת להם צביון למדני ומכנים סברות ואמונות אלה בשם 'חכמה'. היכולת שלהם לשלוט בדעת הקהל שהם מרבים כל כך להתהלל בה, אינה אלא יומרה חסרת בסיס, שכן למעשה הם כפופים לה ומשועבדים לה תמיד". (רוזנוב, 1986, עמ' 57). אפלטון, כפי שרזוב ממשיך, מדמה את הסופיסטים למאלפי חיות רעות שלא מצליחים באמת לשנות את אופיין, אבל הם יודעים טוב מאוד לפי הסימנים שהחיות הללו משדרות, מתי אפשר להתקרב אליהן ומתי לא. לדבר כזה הם קוראים חכמה, אבל זוהי חכמה שטחית, ובעצם אינה משנה את האדם, כמו שחינוך אמור לעשות.

הערה על מנון

בחיפוש המתנהל בדיאלוג בהדרכת סוקרטס אחר מה שמכונה בפילוסופיה היוונית 'הסגולה הטובה'³ עולות מספר תובנות מעניינות. לענייני חשובה תפיסת הלימוד כהיזכרות: "...והנשמה למדה לדעת את הכול, הרי אין כל מניעה בדבר שמי שיזכרו לו דבר אחד בלבד – הוא שנקרא 'לימוד' בפי בני האדם – יעלה בעצמו את כל השאר..." (עמ' 431). הנשמה בת האלמוות אוצרת בחובה ידע הנחשף – אפשר לומר, לפתע – באמצעותה של ההיזכרות. סוקרטס ממחיש קביעה תיאורטית עקרונית⁴ זו בהוראת פרק בגיאומטריה לעבד שלא היה לו כל ידע גיאומטרי מוקדם; והנה הוא מצליח – ניתן לומר, שלא לפתע – לפתח חשיבה גיאומטרית מתקדמת למדי, למצער במונחים של אותה תקופה, על-ידי סדרת שאלות מנחות (ליבס, 1979, עמ' 432-439). סוקרטס מגלה אפוא כי "נמצא כי מי שאינו יודע יש בו סברות נכונות לגבי אותם העניינים שלא ידעם" (ליבס, 1979, עמ' 439); במקור היגד זה מנוסח אמנם כשאלה, אך מנון מודה שאכן כך הוא. המנגנון המוצע להיזכרות במנון הוא: "ועכשיו ננערו בו כבחלום, סברות אלו" (עמ' 439). רצונו לומר, כי מצבנו התודעתי משול כביכול לאיזושהי שינה, והנה, על ידי גירוי כזה או אחר, עולה הידיעה וצפה ממעמקים, יוגדרו כפי שיוגדרו, ומתחילה לתפקד במציאות.

אנחנו, מן הסתם, היינו רואים בסדרת השאלות הזו הישג הוראתי, הובלה מונחית של תלמיד למצב של אדם חושב, תהיה משמעותה של מחשבה זו אשר תהיה; במובן מסוים הדברים נכונים גם לגבי אפלטון השם בפיו של סוקרטס את תפקיד שואל השאלות: "... אם פעמים רבות, ובאופנים רבים, ישאלו השואל על אותם הדברים עצמם, ברי שבסופו

3. 'הסגולה הטובה' היא מושג מוביל בדיאלוג, במונח הזה בצורתו העברית יש בעיה של תרגום; נלקח מושג מיוונית עתיקה והועבר על ידי המתרגם ליבס (ליבס, 1979) לעברית די מודרנית. הבעיה היא לא רק של תרגום, אלא היא בעיה עקרונית. המושג הנידון, יהיה תרגומו אשר יהיה, יקבל משמעות אחרת במהלך הדיאלוג ובסופו. גלוקר מסביר את הסוגיה הזו: "כבר הזכרנו את העובדה הלשונית שבעברית של היום לשם התואר 'טוב' שם עצם מקביל (=טיב, טוב). ביוונית עתיקה, יש שם עצם כזה, והוא בדיוק אותה מלה שליבס מתרגמה כ'סגולה טובה'. המילה היא... arete בתעתיק לאותיות לטיניות. מלה זאת היא שם עצם המקביל לשם התואר... בעיות התרגום של מלה קשה זאת... היא מה שעושה מה שהוא טוב לטוב – אך נוסף ששימוש הלשון של אותה התקופה, המדובר הוא לא רק באדם הטוב – כפי שניתן היה להניח מההקשר המיוחד של מנון, אלא בכל דבר שהוא טוב. ביוונית עתיקה arete של שולחן ושל סוס, של נגר ושל רופא, וגם של אדם סתם" (גלוקר, תשנ"ה, עמ' 88). כלומר, אדם טוב אינו מושג סטנדרטי המובן בכל עת, יש לו משמעויות שונות שאחת תפותח על ידי אפלטון; המשמעות לפי מנון מוצגת בפתיחה ועמה גם הערעור של סוקרטס.

4. היא נשענת לכאורה על מצע לוגי צרף; סוקרטס טוען: "... איני יודע בסגולה טובה ולא כלום. ודבר שאיני יודע מהו כיצד אדע את אופניו?" (ליבס, 1979, עמ' 415); ומנסח בכך בתמציתיות את הפרדוקס של מנון (לעיל הערה 1); אם אתה לומד דבר מה – קיימות שתי אפשרויות מנגדו – אם אתה יודעו מדוע ללמוד, ואם אינך יודעו, איך תדע שהגעת לידע הנכון.

של דבר ידעם על בורים, לא פחות מכל אדם אחר" (ליבס, 1979, עמ' 439); ואכן, סוקרטס ממלא תפקיד זה בהצלחה מרובה.⁵ אולם – יש מקום להסתייגויות. ראש וראשונה שבהן, בעקבות חוקרי אפלטון, יש מקום להיות מסופק אם ניתן 'להיזכר' בדרך זו במידע בספרות למשל, או בהיסטוריה, ודומה כי גם לשיטתו הדברים יפים בעיקר במתמטיקה⁶ של אז שכללה אוצר מונחים בסיסי די ברור שאותו ניתן היה להראות ועמו לשחק. אכן, הצורות הגיאומטריות מופשטות ככל שתהיינה הן בנות־המחשה בציור שמקל, ואולי אף מאפשר, את שאלת השאלות. אמנם, ארגון ידע איננו נעצר בהכרח בתחומי הגיאומטריה; ארגון חומר אינטלקטואלי מכל סוג שהוא באמצעות שרטוט הינו מן המקובלות, ועינינו הרואות כמה שימושיים הם 'תרשימי זרימה' ודומיהם; אבל גם אם סוגיות באתיקה ובליבון מוסרי עשויות להיעזר בתרשימים גיאומטריים, ברור למדיי שמהותן איננה יכולה להיגזר באפקט של היזכרות בנוסח שאפלטון מתאר. מכל מקום בדרך שסוקרטס פעל ניתן לדבר על יצירתיות; רוצה לומר, סדרת פעולות מחושבת גרמה ליצירת דבר מה שלא היה בעין, גם אם מקורו הוא בתוככי הנשמה. ואם אנחנו מקבלים את המונח ומיישמים אותו לגבי הדיאלוג הנידון, היצירתיות היא אל נכון דווקא של 'המורה', ולא של 'התלמיד' שבו ובתוכו מתחוללת הדרמה של ההיזכרות.

הערה על חז"ל (מעשה התינוקות ביום סגריר)

סיפור מדרשי מתאר פעולה של ילדים בבית המדרש:

מעשה היה ביום סגריר ולא נכנסו חכמים לבית הועד, והיו שם תינוקות ואמרו: בואו ונעשה בית הועד שלא יבטל. אמרו: מה טעם כתיב מם מם, נון נון, צדי צדי, פה פה, כף כף... וסימו אותן, ועמדו חכמים גדולים בישראל ... (בראשית רבה, פרשה א, יא).

במעשה זה הנסיבות חשובות לא פחות מאשר הדיון המדרשי שמתפתח בו. מדובר בסיטואציה שבה ילדים קטנים מכריזים על רצונם להיות גדולים; במונחים של היום מדובר על מעין משחק שיש בו צד של חיקוי עולם הגדולים. 'מעין משחק', נבהיר: המשחק הוא

5. אפיין נאה של סוקרטס אפלטון: "Socrates, in Plato's eyes, never did the wrong thing and thus seemed to him the best man of his generation. But Socrates steadfastly refused the role of teacher: he claimed not to know how to make people good, and not even to understand at all what *arete* itself consisted in" (נחמאס, 1994, עמ' 244).

6. על חיבתו המהותית של אפלטון לגיאומטריה תעיד המסורת כי על פתח האקדמיה שלו נכתב 'אל יכנס לכאן בורים בגיאומטריה'.

חלק משמעותי בפעילות האנושית,⁷ הוא חוצה תרבויות, ואין ספק שגם אבותינו הכירוהו; יש בידינו מידע לאמבוטל על מצבי משחק בימי חז"ל המתועדים בספרות חז"ל:⁸ בחומרים על המשחק בחז"ל אין התייחסות ישירה למקור שהובא לעיל, אולי משום שכאן אין מדובר במשחק פרקטי מהמשחקים הידועים, אלא בסיטואציה של משחק המבוססת על חיקוי עולם המבוגרים, אך נובעת מתוך דרך חשיבה והתמקדות ותשומת לב המאפיינים ילדים. הסיבה למשחק היא ערכית, נעשה בית הועד שלא יבטל; קרי, הילדים מביעים את רצונם בהתמדה של בית המדרש. משל למה הדבר דומה? למשחק העוסק בשמירת המולדת או בהגנה עליה, שאפשר ויתבצע בדורות אלה. אנו מגלים כאן יוזמה ויצירתיות, אף על פי שלכאורה מדובר רק בחיקוי. התוצאה המדרשית מעניינת. הדיון בבית הוועד של התינוקות היה פורה, וזה אומר משהו על יצירות של ילדים; אבל הסוגיה בכללותה היא מעניינת, משום שהיא עוסקת בעצם בשאלה של יצירתיות ומסורת. זה מתחיל בקביעה העקרונית הפותחת את המדרש שהובא: "אמר ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: מנצפ"ך צופים אמרום הלכה למשה מסיני. רבי ירמיה בשם ר' חייא בר אבא אמר: מה שהתקינו צופים"; כלומר, יש כאן מעין ראשי תיבות, סוג מסוים של נוטריקון; או 'צופים הלכה מסיני', או 'מה שהתקינו צופים הלכה'; כך לפי הסדר.

כללית, מדובר על משהו מהותי בשפה, ולא כאן המקום לנסחו במלואו; נציין רק שתוספת הסופיות לאותיות מסוימות מעשירה את השפה הכתובה ועושה אותה יותר אפקטיבית. 'צופים' והלכה למשה מסיני' מייצגים שתי גישות שונות להתקבלותם של דברים; ב'צופים' חכמים יש יכולת לחידוש, והלכה למשה מסיני' נתפסת בפשטות כמסורת המתגלגלת כצורתה מדור לדור. ניתן אפוא לדבר על חידוש מהול במסורת. בין כך ובין כך הילדים נכנסים למגרש הזה ומעניקים לתוספת האותיות הללו טעם ופשר. התשובה לשאלה שהעלו הילדים ניתנת על ידי הילדים; תוספת האותיות הסופיות, ויצירת המצב של אותיות כפולות, מאפשר הכפלה מדרשית של מושגי יסוד: "...אלא ממאמר למאמר, ומנאמן לנאמן, ומצדיק לצדיק, ומפה לפה, ומכף לכף..." הרעיון המרכזי הוא תנועה חד-כיוונית מהקב"ה למשה, שניהם מכונים למעשה באותו כינוי, והחלת הכינויים על משה וה' מוכחת מפסוקים. ההסבר הזה על תנועה מ' ל' קובע כי זוהי תנועה בטוחה, נכונה, ממאמר למאמר, מצדיק לצדיק וכו'.

הנה כי כן הילדים מייצרים, חשוב מאוד מבחינה השקפתית, הנמקה ופתרון לחידה מדוע דווקא האותיות האלה נבחרו להיות כפולות. 'חלוקת העבודה' כאן היא ברורה למדי; בסוגיה הרצינית, מהו המקור ל'מנצפ"ך', פוסקים החכמים הידועים, המבוגרים, את פסקם; הילדים הם שטווים על דרך משחק הלשון התמים את המשמעות של קביעות אלו.

7. ראפ, תש"מ.

8. בר אילן, תשנ"ד, עמ' 23-30.

כאמור, לא נדון כאן במלוא המשמעות של המאמר החשוב הזה, אך נדגיש כמה משמעותית היא היצירתיות של הילדים, ואם אצל אפלטון דובר – כך ניתן להבין – על יצירתיות של מורה, כאן היצירתיות היא נחלתם של הילדים.

הערה על השוואה אפשרית – בעקבות מנן וחז"ל

השוואות מסוגים שונים בין אפלטון וחז"ל הינן עניין שבשגרה; ובהקשר זה לא נס לחו של ספרו של א"א אורבך 'חז"ל – פרקי אמונות ודעות', שפרקו העשירי – 'האדם', מרבה בכך במיוחד.⁹ בהתייחס לעומד על הפרק – מעמדה של הנשמה כגורם בעל קיום קודם העומד בפני עצמו ומעצב את האישיות, כתב אורבך: "...הקיום הקודם פירושו אלמוות, ואילו על מה שקיים ונראה לא חל אלמוות, אלא הוא חולף. ניגוד דומה בין חומר ואידיאה אין למצוא בדברי חז"ל. בהשקפה היוונית הנפש הרציונלית המקיימת קיום קודם היא העושה את אישיות האדם. הבחנה בין נפש רציונלית לבין נפש אירציונלית אינה ידועה לחז"ל. הנפש היא רק חלק של האדם העתידי להיברא, רוח החיים שנפח אלוהים באדם שנוצר מן האדמה. המחשבה היוונית מצאה את ביטוייה בדיאלוג 'פיידון'¹⁰ האומר שעסקה של הפילוסופיה הוא שחרור הנשמה מן הגוף. שלא כמו במחשבה היוונית – אין חז"ל מדברים על ה'אלמוות' של הנשמה, אלא על תחיית המתים. האדם מת, אלא שהוא עתיד לקום לתחייה ..."¹¹

השוואה – אמנות בפני עצמה היא, ואינני משוכנע שהשוואה ישירה בין אפלטון לחז"ל היא אפשרית, הבדל התרבויות גדול מדי; אבל על רקע התובנות הנשאבות מאפלטון אפשר בהחלט להציב מודלים של יצירתיות שישירתו את הבנת תופעת היצירתיות באשר היא. על רקע היריעה שטווה אפלטון, מתחדדת התובנה כי תפיסת חז"ל היא הוליסטית, האדם כישות מאוחדת עוסק בלימוד שמתבסס אצל הילדים גם באמצעות משחק. המשחק משלב גוף ונפש; הוא מתחולל במציאות פיזית, ובה בעת מייצר לקחים אינטלקטואליים ואתגרים מוסריים נפשיים. המבט מכון אל עולם הגדולים, אך התוצר שלו הוא לא חיקוי פיס, אלא חידוש רוחני.

9. אורבך, תשל"ו, עמ' 190-226.

10. פיידון הוא דיאלוג המבוסס על הרקע של שעותיו האחרונות של סוקרטס שנשפט למיתה. אפלטון מפתח בו את ההשקפה על משמעות המוות כהיפרדות הנפש מן הגוף. רעיון מרכזי בדיאלוג הוא ההיזכרות כמוטיב בידיעה, היזכרות באידיאות, שהגוף, בנוכחותו הבלתיימנעת, מעמעמן.

11. בר אילן, תשנ"ד, עמ' 208.

אי אפשר לעסוק במחשבה חינוכית מבלי להישען על כתפי ענקים. ככול באופן ישיר ומחויב באופן עמוק למסורת היהודית, אני רואה במדרש חז"ל שהיווה בסיס נכון לדיון ביצירתיות של ילדים. אכן, גם אפלטון, ארכאי בסגנונו ככל שיהיה, תורם לביסוס מושג היצירתיות. תפיסת ההיזכרות שלא לפי הפשט, כהוצאה של משהו מהותי באנושיותנו הטבוע בנו מהכוח אל הפועל, כמימוש של יכולות (בלשניות, אליבא דנועם חומסקי)¹², היא חשובה – ערכית ומקצועית. בעיניי חשוב במיוחד התרגום החברתי של תפיסה זו במנון: "האם כבר שמעת אדם, צעיר או זקן, שהיה אומר כי קלאופאנטוס בן תמיסטוקלס נעשה איש טוב וחכם באותם העניינים שבהם היה אביו חכם?" והתשובה: "זדאי שלא" (ליבס, 1979, עמ' 451). אכן, כל האפשרויות פתוחות! גם לפי אפלטון, אין ייחוס אבות, אדם שנברא בצלם, יכול להגיע רחוק, אך כנגד עיניו צריך לעמוד דגם ראוי! כשבית המדרש עומד לנגד העיניים, כשילדים משחקים ב'בית מדרש', כשהם יודעים לעשות זאת דווקא ביום סגריר, יש סיכוי שהפוטנציאל ימומש. האם הפוטנציאל האנושי ממומש גם כשסוקרטס מלמד עבד גיאומטריה? אינני יודע. אינני יכול אלא להביע חשש; אצל אפלטון עלול להתקבל עבד שיוזע גיאומטריה, אצל חז"ל הפכו הילדים לחכמים גדולים!

ברור למדי, אפשר להיעזר באפלטון כדי לדבר על איזשהו שוויון הזדמנויות בסיסי, כדי להגדירו, כדי להכריז שיש נשמה קודמת שאיננה כפופה בהכרח לאי השוויון המאפיין את עולמנו; אך שוויון הזדמנויות רוחני זה צריך בית מדרש מתמשך כדי לממשו. היצירתיות המובנית במשחק הילדים צומחת על המצע של שוויון ההזדמנויות, אך היא צריכה מסורת ערכית נכונה שתעמוד לנגד העיניים.

אני ער לחלוטין לעובדה שיש בדברים שנאמרו לעיל תערובת של מושגים המחייבת עוד הבהרות על גבי הבהרות; אולם כמי שמאמין בפשטות כשיטה, אטען כי ניתן כמדומה לראות גם בדברים הפשוטים שנאמרו לעיל הצעה לדיון בסיסי בענייני יצירתיות, המבוססת על המסורת ההגותית של מחשבת ישראל שאינה מתנזרת מטעימות מן ההגות של העולם המערבי (שאפשר וכפי שטען אלפרד נורת' וייטהד באמרה ידועה, איננה אלא הערת שוליים לאפלטון).

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אורבך, תשל"ו א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונת ודעות, ירושלים תשל"ו,
עמ' 190-226.

¹². בוויכוח מהותי עם הבהיוריזם של סקינר (שפה אינה התנהגות), מצביע חומסקי על דקדוק אוניברסלי ויכולת מולדת לרכישת שפה; ראו: חומסקי, 1979, עמ' 36-92.

- בר־אילן, תשנ"ד
 מ' בר־אילן, 'משחקי ילדים בעת העתיקה', **דברי הקונגרס
 האחד עשרה למדעי היהדות**, ירושלים תשנ"ד, חטיבה ב,
 כרך א, עמ' 23-30.
- גלוקר, תשנ"ה
 י' גלוקר, 'הצטיינות', בתוך: א' כשר וא' נמדר (עורכים): **מידות
 ורגשות**, רמת גן תשנ"ה, עמ' 88.
- חומסקי, 1979
 נ' חומסקי, **לשון וחירות** (תרגום: חגי פורשנר), ירושלים 1979.
 ליבס, 1979
 י"ג ליבס, **כתבי אפלטון כרך ראשון**, ירושלים 1979.
- נחמאס, 1994
 A. Nehamas, 'Meno's paradox and Socrates as a teacher',
Plato's Meno in Focus, (ed. J. M. Day), Routledge 1994,
 p. 221–244.
- ראפ, תש"מ
 א' ראפ, **עולמו של המשחק: פרקים במדעי ההתנהגות**,
 תל אביב תש"מ.
- רוזנוב, 1986
 א' רוזנוב, 'ביקורת האידיאולוגיה של אפלטון', **יסודות אוטופיים
 ואידיאולוגיים של החינוך**, תל אביב 1986, עמ' 57.